

Παντελής Βουτουρής

Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας, Παν/μιο Κύπρου

Ρωμοσύνη: τὸ νέον τοῦτο προῖον τῆς ἀλληλουχίας τῶν αἰώνων
Το ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας στον 19^ο αιώνα

Στα 1830, στον πρόλογο του βιβλίου του *Ιστορία της χερσονήσου του Μωρέως κατά τον Μεσαίωνα* (*Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*), ο Γερμανός ιστορικός Jakob Philipp Fallmerayer αμφισβητούσε κατηγορηματικά τη θεωρία της φυλετικής συνέχειας από τους αρχαίους μέχρι τους νεότερους Έλληνες. Οι πρώτοι, υποστήριζε, εξαφανίστηκαν οριστικά από τον σύγχρονο κόσμο χωρίς να αφήσουν ίχνη, εκτός από τα αθάνατα κείμενά τους και κάποια χαλάσματα, ενώ οι δεύτεροι (αντίθετα με ό,τι πιστεύουν οι ίδιοι για την καταγωγή τους) δεν έχουν ούτε σταγόνα γνήσιου και καθαρού ελληνικού αίματος στις φλέβες τους. Οι Έλληνες εκτοπίστηκαν και αντικαταστάθηκαν από τους Σλάβους που εισέβαλαν κατά κύματα στην Ελλάδα από τον έκτο ως τον δέκατο αιώνα και εν συνεχεία κατά τον δέκατο τέταρτο και δέκατο πέμπτο αιώνα από τους Αρβανίτες. Οι τελευταίοι έρχονται να κλείσουν τον κύκλο του αφελληνισμού της Ελλάδας, εξαλβανίζοντας τους εκσλαβισμένους Έλληνες και τους εξελληνισμένους Σλάβους, όχι μόνο στην Αττική αλλά στο μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας και στα νησιά Ύδρα, Πόρο, Σπέτσες, Σαλαμί-

να και Άνδρο. Αυτοί θα γίνουν αργότερα οι πραγματικοί πρωταγωνιστές της επανάστασης του 1821· μιας κατ' ουσίαν «αρβανίτικης επανάστασης»¹. Με αυτό τον τρόπο οι χριστιανοί κάτοικοι του ελληνικού βασιλείου (όλοι όσοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους Έλληνες) καλούνταν να συνειδητοποιήσουν ότι ήταν στην πραγματικότητα νόθοι επίγονοι Σκυθοσλάβων, Ιλνυριοαρναουτών, Αλμογαβάρων και ποικίλων ασιατικών φυλών· δηλαδή «βαρβάρων παντοδαπών πανσπερμηδόν εξαμβλώματα», σύμφωνα με την πικρή –ειρωνική– διατύπωση, μερικά χρόνια αργότερα, του Κ. Παπαρρηγόπουλου.

Ο Fallmerayer δεν ήταν ωστόσο ο μοναδικός ξένος συγγραφέας που έπαιξε

¹ Ο Fallmerayer θα αναφερθεί εκτενώς στον εκσλαβισμό και στον μεταγενέστερο εξαλβανισμό της Ελλάδας στα 1835, στο δοκίμιό του (γνωστό ως *Ακαδημαϊκή πραγματεία*) *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*. Για τους διαδοχικούς θανάτους της αρχαίας Ελλάδας (τον εκσλαβισμό και τον εξαλβανισμό της), όπως προκύπτουν από τη θεωρία του Fallmerayer, βλ. Γ. Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων 1982, Θεμέλιο 1999, 32 κ.ε. και Έλλη Σκοπετέα, *Φαλμεράιερ. Τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, 15 κ.ε.

με την εθνική ευαισθησία και τα ρομαντικά ονειροπολήματα των Ελλήνων κατοίκων του νεοσύστατου βασιλείου· τα ίδια θα επιχειρήσει μερικά χρόνια αργότερα (στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα) και ένας άλλος ερευνητής των απώτατων και σύγχρονων ελληνικών πραγμάτων: ο αμφιλεγόμενος Joseph Arthur Comte de Gobineau (1816-1882). Ιστορικός, λογοτέχνης, κριτικός της λογοτεχνίας, φιλόσοφος και διπλωμάτης καριέρας με θητεία και στην Ελλάδα, όπου υπηρέτησε ως πρέσβης από το 1864 ως το 1868, ο πολυπράγμων Gobineau θα αναγνωριστεί ως ο κατεξοχήν θεωρητικός και εισηγητής του φυλετικού ντετερμινισμού, με το *Δοκίμιο για την ανισότητα των ανθρώπων φυλών* (*Essais sur l'Inégalité des Races Humaines*, 1853-1855). Τόσο στο συγκεκριμένο *Δοκίμιο* όσο και στο *Βασίλειο των Ελλήνων* αναφέρεται στις αλληπάλληλες επιμιξίες των Ελλήνων με κατώτερες *σημιτικές* φυλές και φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει ότι σήμερα «δεν υπάρχει ούτε ένας άνθρωπος που να μπορεί να ισχυριστεί βάσιμα ότι κατάγεται από τους πληθυσμούς της Αρχαίας Ελλάδας»:

Οι κάτοικοι της Αττικής είναι Αλβανοί [...] της Πελοποννήσου είναι μαζώματα από παντού· η Ελλάδα κατοικείται από μια σύμμεικτη φυλή που μιλάει ελληνικά και αλβανικά, ενώ στο αίμα της κυκλοφορούν στοιχεία από τα διάφορα φύλα που, εδώ και έξι με επτά αιώνες, κυβέρνησαν διαδοχικά τη χώρα².

Ο Κωστής Παλαμάς, πολλά χρόνια αργότερα, αναφέρεται στις αντιδράσεις τις

² Arthur de Gobineau, *Στο βασίλειο των Ελλήνων στα τέλη του 19ου αιώνα*, μτφ. Πόλυ Μοσχοπούλου, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 1999, σσ. 34-35.

οποίες εξήγειραν οι εχθρικές απόψεις του Gobineau (τόσο για τους αρχαίους όσο και για τους σύγχρονους Έλληνες) και θυμάται χαρακτηριστικά ότι την εθνική αγανάκτηση κατά του «μισέλληνα» έσπευσε να τη διερμηνεύσει με τους σατιρικούς στίχους του ο Αχιλλέας Παράσχος:

*Τὸν Ἑλληνα δ, τι βαρύνει,
ὁ Γκομπινὸ τὸ διακρίνει·
ἀλλ' ἂν καλὸ τι ἀπαντήσῃ,
ἀβρῶς θὰ τὸ πλαστογραφήσῃ³.*

Αυτές οι ενοχλητικές για τον ελληνισμό θεωρίες, παρά τις περιστασιακές ή μονιμότερες αγκυλώσεις που προκάλεσαν, λειτούργησαν ως ερέθισμα για τις νεοελληνικές σπουδές (την ιστορία και τη λαογραφία κατά κύριο λόγο), εντείνοντας –σύμφωνα με τη γνωστή διατύπωση του Κ. Θ. Δημαρά– «την ελληνική ροπή προς την αυτογνωσία»⁴. Με αυτά τα δεδομένα, οι Έλληνες, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, βρέθηκαν στην ανάγκη να ξεκινήσουν έναν μακρύ αποδεικτικό αγώνα: ήταν υποχρεωμένοι να αποδείξουν την ομοιότητά τους με τους αρχαίους και να αυτοπροσδιοριστούν, ορίζοντας την εθνολογική τους σχέση (τη συγγένεια ή την ετερότητά τους) με τους γείτονες ή τους συγκατοίκους τους στο ελληνικό βασίλειο: τους Τούρκους, τους Σλάβους και πρωτίστως τους Αρβανίτες, οι οποίοι αδιαμφισβήτητα είχαν το μεγάλο μερίδιό τους στην Επανάσταση. Και όλα αυτά, με επιστημονικά, πειστικά και νηφάλια επιχειρήματα

³ Αχ. Παράσχος, «Γκομπινώ και Λουκιανού Αληθής ιστορία», *Ποιήματα Γ'*, Αθήνα 1881, 245-248. Βλ. σχετικά και Pan. Moullas, *Les Concours poétiques de l' Université d' Athènes*, Αθήνα 1989, σ. 278.

⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 94.

– πράγμα δύσκολο σε μια εποχή εθνικής έξαρσης και ρομαντικής έξαψης⁵.

Από την άλλη, οι θεωρίες του Fallmerayer και του Gobineau, με την έμφαση που απέδιδαν στα ζητήματα των επιμιξιών και του καθαρού αίματος, ανάγονταν σε δόγματα. Και αυτό, γιατί, ενώ τα πολιτισμικά κριτήρια που προσδιορίζουν την εθνική ταυτότητα μιας κοινότητας ανθρώπων (γλώσσα, θρησκεία, κοινό παρελθόν και συνείδηση) μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας, τα βιολογικά κριτήρια και οι θεωρίες που ερείδονταν σε αυτά δεν μπορούσαν να τεκμηριωθούν (εκτός από ορισμένες επισφαλείς πειραματικές μεθόδους –όπως ήταν, για παράδειγμα, η διαδομένη, μέχρι και τον μεσοπόλεμο, μέθοδος των κρανιομετρήσεων–, δεν υπήρχε μια έγκυρη, πέραν κάθε αμφιβολίας, διαδικασία η οποία θα μπορούσε να επιβεβαιώσει τις φυλετικές θεωρίες). Αυτό ωστόσο ήταν και το συγκριτικό πλεονέ-

κτημα των Ελλήνων ιστορικών και λαογράφων, οι οποίοι έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στα πολιτισμικά κριτήρια και με βάση αυτά προσπάθησαν να αποδείξουν τη συνέχεια και την ενότητα του ελληνικού πολιτισμού, από την αρχαιότητα ως τα νεότερα χρόνια. Την κατεύθυνση αυτή θα την χαράξει πρώτος ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος από τις πρώτες σειρές της *Ιστορίας του έλληνικού έθνους* φροντίζει να ορίσει το αντικείμενό του με τόσο κατηγορηματικό τρόπο, ώστε να αποκλείει κάθε δυνατότητα εκτροπής της συζήτησης σε φυλετικά ζητήματα: «*Έλληνικόν έθνος ονομάζονται όλοι οι άνθρωποι, όσοι όμιλοῦσι τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὡς ἰδίαν αὐτῶν γλῶσσαν*»⁶.

Ο Παπαρρηγόπουλος, όταν έρχεται αντιμέτωπος με το ζήτημα της επιμιξίας με τις διάφορες φυλές που πλημμύρισαν

⁵ Έτσι, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος θα αντιτάξει το κύρος της επιστήμης σε όσους επιπόλαια υποστηρίζουν ότι η αρχαία ελληνική φυλή «*ἐνανάγησεν αὐτανδρος*»: «*Ἡ δ' ἐπιστήμη ἔχει ἄλλα καθήκοντα νὰ ἐκπληρώσῃ. Αὐτὴ ἀντιτάσσει εἰς τὴν ἐπιπόλαιον τῆς ἱστορίας σπουδὴν, τὴν ἐπιμελῆ αὐτῆς μελέτην, εἰς τὴν παρεξήγησιν τῶν κειμένων, τὴν ὀρθὴν αὐτῶν ἐρμηνείαν, εἰς τὴν κακὴν πίστιν καὶ τὴν ἀπάτην, τ' ἀκαταμάχητα γεγονότα*». Στο βιβλίο του *Περὶ τῆς ἐποικίσεως οὐραβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον* (1843), από τον πρόλογο του οποίου προέρχεται το συγκεκριμένο παράθεμα, ο Παπαρρηγόπουλος θα αποδείξει ότι οι πρώτοι Σλάβοι ἐποίκησαν εἰρηνικὰ τὴν Πελοπόννησο στα μέσα του ὄγδοου αἰῶνα, με τὴν υποκίνηση μάλιστα τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησης, προκειμένου νὰ κατοικηθοῦν οἱ περιοχές που εἶχαν ἐρημωθεῖ ἀπὸ τὸν προηγούμενον λοιμὸν. Με αὐτὸν τρόπο ἀντικρούει τὸν Fallmerayer ὁ οποίος υποστήριξε ὅτι οἱ Αἰθιοπιο-σλάβοι εἰσέβαλαν στὴν Ελλάδα κατὰ τὸν ἕκτο αἰῶνα.

⁶ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* [ἡ πρώτη μορφή: 1853], σ. 33. Ο Γ. Βελουδής (*Ὁ Jakob Philipp Fallmerayer καὶ ἡ γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ ἱστορισμοῦ*) συσχετίζει τὸν συγκεκριμένο ὀρισμὸ τῆς ἔννοιας «ἔθνος» ἀπὸ τὸν Παπαρρηγόπουλο με τὴν μεγαλοϊδεατικὴ σκοπεύσεις (σ. 71), ἐνῶ πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὅτι ὁ Παπαρρηγόπουλος ἤδη ἀπὸ τὸ 1846 «*μεταθέτει τὴ βάση τῆς συζήτησης ἀπ' τὸ φυλετικὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν νεοελλήνων στὴν βάση τῆς πολιτισμικῆς παράδοσης καὶ τῆς ἱστορικῆς συνέχειας*» (σ. 68). Ἀντίθετα, ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Ἀντ. Λιάκου ὅτι «*Ἡ ἑλληνικὴ θεωρία τῆς συνέχειας ἀνάγει τὰ κριτήρια τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ἔθνους στὸ "ὄμμαμον", "ὀμόγλωσσον" καὶ "ὀμότροπον" τοῦ Ἡροδότου*» («*Ἡ προσκόλλησι στὸν Μεγαλέξανδρον*», *Τὸ Βῆμα*, 23 Ἰαν. 1994) δὲν ανταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἑλληνικῆς συνέχειας, ἀπὸ τὸν Παπαρρηγόπουλο ὡς τὸν Παλαμῆ καὶ τὸν Ἰωάν. Δραγοῦμη, ἀπορρίπτουν τὴν φυλετικὴν θεωρίαν, τὴν σχετικὴν με «*ἀμικτὰ καὶ ἰδιόρρυθμα ἔθνη*», καὶ ἀναζητοῦν τὰ τεκμήριά τους ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στὰ πεδία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ κοινῶν παρελθόντος.

την ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα, υποτάσσει τα ρομαντικά όνειρά του στον επιστημονικό πραγματισμό, υποδεικνύοντας την ανάγκη για τη θεώρηση των σχετικών ζητημάτων με γνώμονα την επιστημονική αλήθεια και όχι την επιθυμία ή το συναίσθημα:

Πολλοί μεταξύ ήμών άνθρωποι θεωροῦσι τὴν ἐπιμιξίαν ταύτην ὡς δυστύχημα μέγα, ἐπιθυμοῦσι νὰ ἀποδειχθῇ ἱστορικῶς ἀνύπαρκτος, (πρᾶγμα ἀδύνατον) [...] Τὸ αἰσθημὰ των εἶναι εὐγενές, ἀλλ' ἡ ἀπάτη πρόδηλος. Τὰ μάλιστα μεγαλοურγήσαντα τῶν ἐθνῶν ὑπῆρξαν προῖον τοιαύτης καὶ ἔτι πλείονος ἐπιμιξίας [...] Μὴ μᾶς ταραττή ἄρα ἡ ἐπιμιξία τοῦ νεωτέρου Ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ πολλῶν ξένων· τούναντίον, δυστύχημα ἴσως ἤθελεν εἶσθαι ἐὰν διέμενεν ἐπὶ τοσοῦτου χρόνου διάστημα ἄμικτον καὶ ἰδιόρρυθμον, διότι φαίνεται ὅτι τὰ ἔθνη ἐκεῖνα συνοικέσια εἶναι κατὰ τινὰς ἐποχὰς ἀναγκαῖα πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς εὐφυΐας τῶν λαῶν⁷.

Παραιτούμενος επομένως ἀπὸ τοῦ ιδεολόγημα ὅτι τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος «κατάγεται κατ' εὐθείαν γραμμὴν ἀπὸ Περικλέους καὶ Φιλοποίμενος»⁸, ὁ Παπαρρηγόπουλος φαίνεται πρόθυμος νὰ θέσει ὑπὸ δοκιμασίαν τὶς ιδέες του καὶ νὰ ἀναθεωρήσει τὰ «χρυσᾶ ὄνειρα τῆς νεότητος», ὅπου το ἀπαιτοῦσαν τὰ πορίσματα τῆς ιστορικής ἐρευνας. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ στάση του σχετικὰ με τὴν καταγωγὴν του περίφημου Γεώργιου Καστριώτη, γνωστότερου στους λαϊκοὺς θρύλους ὡς Σκεντέρμπεη: Ἐνῶ σὴν πρώτη μορφὴ τῆς *Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*

(1853) ἀναφέρεται σὸν *Ἑλληνα Γεώργιου Καστριώτη*⁹, μερικὰ χρόνια ἀργότερα δὲν θα διστάσει νὰ παραδεχθῆ ὅτι, σύμφωνα με τὴν ἀληθῆ ἱστορία, «ὁ Σκεντέρμπεϋς οὔτε Ἑλληὴν ἦτο, οὔτε κἂν Ἀλβανός, ἀλλὰ Σλαῦος»¹⁰, προκαλώντας –εννοεῖται– με τὴν εὐθύτητά του τὰ συναίσθημα τῶν συγχρόνων του. Ὁ Παλαμάς, καὶ πάλιν, ἀναφερόμενος σὶς ἀντιδράσεις που προκάλεσε ὁ ἰσχυρισμὸς του Παπαρρηγόπουλου σχετικὰ με τὴν καταγωγὴν του Σκεντέρμπεη, παραθέτει τοὺς στίχους που ἐκσφενδόνισε κατὰ του «προδότη ἱστορικοῦ» κάποιος «φρενιτιῶν ἐθνικὸς ποιητής»: «Καὶ Θουκυδίδης ψεύτικος, ἀμαρτωλὴ σοφία, / Ἑλληὴν, χωρὶς ἑλληνικὴν στὰ στήθη του καρδιά, / Ν' ἀλλάξῃ τὴν καταγωγὴν ζητεῖ τοῦ Σκεντερμπεῆ / Καὶ Σλαῦο τὸν Ἀλέξανδρο τὸ βασιλιᾶ μας λέει!»¹¹.

Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 19^{ου} αἰῶνα θα ἀναβιώσει ἡ παλιά (ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ) διαμάχη γύρω ἀπὸ τὰ ὀνόματα *Ρωμῖός - Ἑλληνας* (τὸ ὄνομα *Γραικός*, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐν χρήσει μέχρι καὶ τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, προ-

⁹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* [ἡ πρώτη μορφή: 1853], σ. 111.

¹⁰ Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Γεώργιος Καστριώτης ἢ Σκεντέρμπεϋς», *Νέα Ἑστία*, τ. Α' (1876), σ. 5.

¹¹ Κ. Παλαμάς, «Ὁ Σκεντέρμπεης καὶ ὁ σωβινισμὸς», *Ἄπαντα* 16, σσ. 276-277. Τὸ ἴδιο τετράστιχο τὸ παραθέτει ὁ Παλαμάς –με σκοπὸ νὰ στηλιτεύσει τὴν πατριδοκαπηλία– καὶ σὲ ἓνα ἄλλο ἀρθρο του, γραμμένο ἀμέσως μετὰ τὴν τραγικὴ ἔκβαση τοῦ πολέμου, στὰ 1897: «Οἱ τριακόσιον», *Ἄπαντα* 15, σσ. 462-465. Ὁ «φρενιτιῶν ἐθνικὸς ποιητής», τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου ἀποφεύγει νὰ ἀναφέρει ὁ Παλαμάς (γιατὶ βεβαίως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶχε ἀποστηθίσει τοὺς στίχους ἀλλὰ νὰ ξέχασε τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ), εἶναι –ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαράς (*Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 335)– ὁ Π. Συνοδινός.

⁷ Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», *Πανδώρα* 1/9 (1850), σ. 201.

⁸ *Ο.π.*, σ. 201.

οδευτικά θα λησμονηθεί). Αιτία γι' αυτή την επιστροφή στον πόλεμο των ονομάτων είναι αφενός οι διαξιφισμοί γύρω από το ζήτημα της καταγωγής των Νεοελλήνων (ειδικότερα, της σχέσης τους με τους αρχαίους) και αφετέρου η προτίμηση που δείχνουν πολλοί δημοτικιστές (με προεξάρχοντα τον Ψυχάρη) στην εθνική προσωνυμία *Ρωμιός*. Η «ρωμιοσύνη» (αντίθετα με την ανάταση, το ύψος και την ιστορική βαρύτητα της λέξης «ελληνισμός») σημασιοδοτήθηκε ως «πολύπαθη» και «καημένη», από τους αγώνες και τα μαρτύρια του Γένους στα χρόνια της δουλείας του. Ακόμη περισσότερο, η λέξη «Ρωμιός» χρησιμοποιήθηκε συστηματικά, στον καθημερινό κυρίως Τύπο αλλά και στη λογοτεχνία, με απαξιωτική, αρνητική, σατιρική και ευθυμογραφική πρόθεση, ως προσδιορισμός μιας κοινώς παραδεκτής εθνικής και φυλετικής έκπτωσης.¹²

Έτσι, όταν στα 1901 το πρωτοπαλλικάρο του Ψυχάρη, ο Αργύρης Εφταλιώτης, με την *Ιστορία της ρωμιοσύνης*, επεκτείνει τη χρήση της λέξης στην περιοχή της επιστήμης, θα προκαλέσει αντιδράσεις· στην έμπνευσή του να προκρίνει τη λέξη «Ρωμιόι» αντί της λέξης «Έλληνες» θα αποδοθεί η πρόθεση διαφορισμού των μεν από τους δε, και κατ' επέκτασιν το όλο εγχείρημά του θα θεωρηθεί ως εθνική παρασπονδία. Η τάξη θα αποκατασταθεί κατά κάποιον τρόπο, για μία ακόμη φορά, από τον Παλαμά, ο οποίος σπεύδει να ξεκαθαρίσει ότι, «άφου ἡ Ἱστορία τοῦ κ. Ἐφταλιώτη δὲν εἶναι γιὰ τὸν Ἕλλη-

να τοῦ Περικλῆ, μήτε γιὰ τὸν Ἕλληνα τοῦ μεγάλου Ἀλέξανδρου», ορθώς χρησιμοποιήθηκαν οι λέξεις «Ρωμιός» και «Ρωμιοσύνη»· εξάλλου, αυτές οι καταφρονεμένες λέξεις δεν είναι «παρὰ τὰ νέα ὀνόματα τοῦ Ἑλληνος καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ»¹³.

Ανάμεσα στα παλαιά και στα νέα ονόματα υπήρχε ωστόσο μια ουσιαστική διαφορά: ο Ρωμιός (συγκριτικά με τον καθαρό από ασιατικά στίγματα Έλληνα) είναι πολυφυλετικός· καρπός της «ἐπιμιξίας τοῦ νεωτέρου Ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ πολλῶν ξένων», όπως έγραφε ο Παπαρρηγόπουλος στα μέσα του αιώνα, ἢ «χιλιοανακατωμένος»¹⁴, όπως υπερθεμάτιζε εξήντα χρόνια αργότερα ο επιφανέστερος των εθνικιστών, ο Ίων Δραγούμης. Η συγκεκριμένη παραδοχή υπήρξε ένα από τα σημεία διαφορισμού πολλών δημοτικιστών (στρατευμένων στην υπόθεση της εθνικής αναγέννησης, όπως ο Παλαμάς και ο Δραγούμης) από την αρχαιολατρία και τον δασκαλισμό:

Η τωρινή ελληνική φυλή δεν είναι η ίδια με την αρχαία και απ' αυτό χάνει ακόμα πιο κωμικοτραγικά η φαντασιοπληξία και προσπάθεια των γραμματισμένων της να σέρνουν την προσοχή της «κατὰ κάποιο ἀρχαῖο καλοῦπι», γράφει χαρακτηριστικά ο Δραγούμης, ο οποίος θεωρεί, όπως ακριβώς και ο Παπαρρηγόπουλος, ότι «ἡ σμίξη τῶν αἱμάτων πού γίνεται στὰ ἑλληνικά τὰ χῶματα αἰῶνες τώρα, δὲν εἶναι σημάδι ἀπελπιστικῆς γιὰ τὴν καινούργια φυλή, πού βγήκε ἀπὸ τὸ ἀνακάτωμα τοῦτο»¹⁵.

Ο Δραγούμης, στην πραγματικότητα,

¹² Βλ. χαρακτηριστικά τη χρήση της λέξης από τον Μπόεμ: «...τὸ πῶς διεφθαρμένον αὐτὸ στοιχεῖον τοῦ τόπου, τὸ κτηνῶδες, τὸ ὑλιστικώτερον, τὸ χαμερπέστερον, τὸ ἐκφυλιστικώτερον, τὸ ρωμιοτέρων...» («Οἱ φυγὸς στρατοῦ», *Ο Διόνυσος*, Α', σσ. 322-323).

¹³ Κ. Παλαμάς, «Ρωμιός καὶ ρωμιοσύνη», *Ἄπαντα* 6, σ. 279.

¹⁴ Ίων Δραγούμης, *Ὅσοι ζωντανοί*, σ. 167.

¹⁵ ὁ.π. σ. 165.

επαναλαμβάνει εδώ την παρακαταθήκη του Παπαρρηγόπουλου:

Ἐκ τῆς γενομένης καὶ ἔτι γενησομένης ἐν τῇ Ἑλλάδι ἐπιμιξίας διαφόρων φύλων προέκυψεν ὄχι, ὡς λέγουσι, συρφετὸς βάνουσοι, ἀδρανῆς, εὐήθης, ἀλλὰ ἔθνος περιέχον ἐν αὐτῷ τὰ στοιχεῖα μεγάλης πολιτικῆς ὑπάρξεως, καὶ ὅτι ἰδίως τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ [...] ζωοποιεῖ διηλεκτῶς τὸ νέον τοῦτο προϊόν τῆς ἀλληλουχίας τῶν αἰώνων¹⁶.

Με ἄλλα λόγια, ἀντὶ τῆς αἰχμητικῆς ἀναζήτησης τῶν τεκμηρίων μιᾶς φαντασιακῆς φυλετικῆς καθαρότητος, ἡ προσπάθεια θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπικεντρωθεῖ στὴν κατὰδειξη τῆς ἐνότητος τῶν φυλῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν ποὺ διασταυρώθηκαν καὶ συνέθεσαν τὸ νέο ἐλληνικὸ ἔθνος. Ἔτσι, ὁ Παλαμᾶς θὰ γράφει σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ Σατιρικά γυμνάσματά του: «Στὸ αἷμα μου κρατῶ κι ἀπὸ μιὰ στάλα / ξένες κι ὀχτρὲς κάθε λογῆς πατρίδες»¹⁷, ἐνῶ στὸ ποίημά του «Ἕμνος τῶν αἰώνων» (1896)¹⁸ θὰ συμπυκνώσει σὲ ἕξι τετράστιχες στροφές τὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, συντάσσοντας σὲ ἓνα ἐνιαῖο σύνολο (μια «Παναρμόνια πατρίδα») τὰ «κοσμοσυντρίμματα» τῶν αἰώνων («τῆς ἀλληλουχίας τῶν αἰώνων», κἀτά τὸν Παπαρρηγόπουλο): ὅ,τι ἀφησαν δηλαδὴ στὸ πέρασμά τους οἱ Ἕλληνες, οἱ Ῥωμαῖοι, οἱ Βυζαντινοί, οἱ Βενετοί, οἱ Τούρκοι καὶ οἱ Σλάβοι:

*Μητέρα μας πολὺπαθη, ὦ ἀθάνατη,
δὲν εἶναι μόνο σου στολίδι οἱ Παρθενῶνες
τοῦ συντριμμοῦ σου τὰ σπαθιά σ' τὰ κάμανε
φυλαχτά καὶ στεφάνια σου οἱ αἰῶνες.*

¹⁶ Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Εἰσαγωγή...», σ. 201.

¹⁷ Κ. Παλαμᾶς, *Ἄπαντα* 5, 265. Βλ. καὶ: Ξ. Α. Κοκόλης, *Κωστής Παλαμᾶς Σατιρικά γυμνάσματα*, 130 κ.ε.

¹⁸ Κ. Παλαμᾶς, *Ἄπαντα* 5, 309.

*Καὶ οἱ πέτρες ποὺ τίς ἔστησε στὸ χῶμα σου
τὸ νικηφόρο χέρι τοῦ Ῥωμαίου,
κ' ἡ σταυροθόλωτη ἐκκλησιά ἀπὸ τὸ Βυζάντιο
στὸν τόπο τοῦ πολὺστύλου ναοῦ τοῦ ἀρχαίου,*

*Κι αὐτὸ τὸ κάστρο ποὺ μουγγρίζει μέσα του
τῆς Βενετίας ἀκόμη τὸ λιοντάρι,
κι ὁ μιναρὲς ποὺ στέκει, τῆς ὀλόμαυρης
καὶ τῆς πικρότατης σκλαβιάς ἀπομεινάρι.*

*Καὶ τοῦ Σλάβου τὸ διάβα ἀντιλαλούμενο
στ' ὄνομα ποὺ μᾶς ἔρχεται στὸ στόμα
-μὲ τὸ γάλα τῆς μάνας ποὺ βυζάζαμε-
σὰν ξένη ἀνθοβολιά στὸ ντόπιο χῶμα.
Ὅλα ἓνα νύφης φόρεμα σοῦ ὑφαίνουνε,
σοῦ πρέπουνε, ὦ βασίλισσα, σὰ στέμμα,
στὴν ὀμορφάδα σου ὀμορφιά ἀπιθώσανε
κ' εἶναι σὰ σπλάχνα ἀπ' τὸ δικό σου τὸ αἷμα.*

*Ἦ τίμια φυλαχτά, στολίδια ἀταίριαστα,
ὦ διαβατάρικα, ἀπὸ σὰς πλάθει' αἰώνια,
κόσμος ἀπὸ παλιὰ κοσμοσυντρίμματα
ἢ νέα τρανὴ Πατρίδα ἢ παναρμόνια!*

Σὲ αὐτὸ τὸ φυλετικὸ καὶ πολιτισμικὸ παλίμψηστο, τὸ ὁποῖο προέκυψε ἀπὸ τίς διανοητικὲς ἐπιμιξίες, ὑπάρχει ὡστόσο ἓνα σταθερὸ κέντρο με μεγάλη ἀφομοιωτικὴ δύναμη: ἡ ψυχὴ ἢ τὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖο συνέχει καὶ ἐναρμονίζει τὰ μέρη, καὶ «ζωοποιεῖ διηλεκτῶς» —ὅπως ἔγραφε ὁ Παπαρρηγόπουλος— τὸ ὅλον. Ἔτσι καὶ ὁ Παλαμᾶς, ὑμνεῖ ἀφενὸς (στὸ προηγούμενο ποίημα) τὸν πολυφυλετικὸ καὶ πολυπολιτισμικὸ χαρακτήρα τοῦ νέου ἔθνους («δὲν εἶναι μόνο σου στολίδι οἱ Παρθενῶνες»), καὶ αφετέρου τὸ αείζων ἐλληνικὸ πνεῦμα: «ὁ λαὸς τῶν λειψάνων ζῆ καὶ βασιλεύει / χιλιόψυχος· τὸ πνεῦμα καὶ στὸ χῶμα λάμπει / τὸ νιώθω μὲ σκοτάδια μέσα μου παλεύει».